

Füzuli rayonunun arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin qorunması problemləri

Elçin Əsədov

Füzuli Tarix-diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru

Respublikamızda zəngin arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinə görə Füzuli rayonu mühüm yerlərdən birini tutur. Həm işğal altında, həm də işğaldan azad olmuş ərazilərdə həmin abidələrin qorunması global problemlərlə üz-üzədir, çünki daim erməni ordusu və separatçıların erməniləşdirmə və vandalizm siyasətinə maruz qalırlar. Bu gün indiki çətin şəraitdə abidələrimizin öyrənilməsinə, qorunmasına daha çox ehtiyac duyuruq. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, əsasən də, gənc nəsəl tariximizə, abidələrimizə sahib çıxmalı, onların tədqiqinə, mövcud problemlərin araşdırılmasına daha çox diqqət yetirməlidir.

Füzuli rayonunda 1968-ci ildə M.Hüseynov tərəfindən çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış ibtidai insana məxsus çana sümüyü üzərində tədqiqatlardan sonra məlum oldu ki, onun ən azı 350 - 400 min illik bir tarixi vardır. Bu, dövrünə görə dünyada dördüncü, keçmiş sovet respublikaları arasında, eləcə də Qafqazda birinci tapıntı idi. Həmin faktlar Azərbaycan ərazisinin ən qədim insan yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir. Rayonun işğalından sonra ermənilər tərəfindən bəzi ölkələrdən dəvət edilmiş arxeoloqlar həmin ərazilərdə qanunsuz arxeoloji qazıntıları başladılar. Mənfur erməniləşdirmə siyasəti apararaq hər daşda absurd erməni izi tapmağa çalışdılar...

Bütün bunlara qarşı bir vəzifə olaraq abidələrimizi tanıtməq, onları təbliğ etmək, mədəni irsimizi, arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrimizi daha dərindən öyrənməklə bərabər, müxtəlif beynəlxalq görüşlərdə haqq səsimizi yüksək tribunallarda səsləndirməliyik. Qarabağın hər bir şəhərinin, kəndinin tarixini ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə öyrənməli, tədqiqat və təbliğat işini öna çəkməliyik.

Füzuli rayonunun arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin öyrənilmə tarixinə qısa nəzarət etsək görərik ki, bu proses necə bir keçməklə yollardan keçmişdir.

Bu gün muzeylərimizin fondunda xalqımızın keçmişini, mədəniyyəti ilə bağlı minlərlə arxeoloji artefaktlar qorunur, nümayiş olunur və tədqiq edilir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq arxeoloqlarımız tərəfindən Azərbaycanda müxtəlif tarixi dövrlərin mərhələləri arxeoloji tapıntıları əsasında sistemətik şəkildə öyrənilir. Füzuli rayonu ərazisindəki arxeoloji qazıntılar, tədqiqatlarla XIX əsrin sonlarından, XX əsrin əvvəlinə kimi acağıbılar (almanlar, ruslar) məşğul olmuşlar.

1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V arxeoloji qurultayda Zaqafqaziyada və o cümlədən Azərbaycan ərazisində ibtidai insan düşərgələri olmadığı haqqında qərar çıxarıldı. Taəssüf ki, bu yanlış qərar uzun müddət öz qüvvəsində qaldı [1,s.7]. 1895-ci ildə Şuşa realni məktəbinin alman dili müəllimi E. Resler, 1896-cı ildə isə Moskva arxeoloji komissiyasının tanınmış üzvü A. A. Ivanovski

Qarabulaq kəndi yaxınlığında (indiki Füzuli şəhəri) yerləşən Qaraköpəktəpə adlı hündür yerdə qazıntı işləri aparmışlar. Daha sonra, 50-ci illərin sonlarında Quruçay və Köndəlançay hövzəsində olmuş məşhur qafqazşünas arxeoloq A.A.İlesenin axtarıları da ilk kəşfiyyət xarakteri daşıyırdı. A. A.İlesen Köndəlançayın aşağı axarında enolit və tunc dövrlərinə aid bir neçə qədim yaşayış yeri aşkar etmişdir [4,s.4-5].

1968-ci ilin iyun ayında paleolit arxeoloji ekspedisiyası M.Hüseynovun başçılığı altında Azıx düşərgəsinin V

Füzuli Tarix-diyarşünaslıq Muzeyinin Horadiz şəhərindəki yeni binası

Füzuli Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi fondunda saxtanan digər əlinin xilas edilmiş eksponatlarından nümunələr

tabəqənin III layında qədim insana məxsus altı çənə sümüyü tapdı.

1964-1987-ci illərdə Qüdrət İsmayılovin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Quruçay və Kəndalçaçı vadilərindən – Günəştapa, Xantapa, Qarəkpəktəpə, Kəltəpə, Uzuntəpə və Meynətpə düşərgələrində tunc dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları müəyyən edilmişdir.

Orta Tunc dövrü mədəniyyəti Füzuli şəhəri yaxınındakı Qarəkpəktəpə yaşayış yerində də öyrənilir. Burada 3 m qalıqlığında mədəni təbəqə uza çəxirli. Təbəqədə iri qaya parçaları, çay daşlarındən inşa edilmiş möhtəşəm müdafiə və digər tikililərin qalıqları aşkarlandı. Dördbucaqlı tikililərin döşəməsi sarı gillə süvənmişdi. [2.5.40-41]

Qarəkpəktəpə yaşayış yeri eradan əvvəl V-IV minilliklərdən başlayaraq eramızın XII-XIV əsrlərinə qədər zəngin yaşayış yeri olmuş və ibtidai dövr üçün xarakterik olan daş alətlərdən, saman qarışıqlı, əldə hazırlanmış qıç qablarıdan başlayaraq, mükəmməl quruluşlu tunc silahlara, zərif naqşənli qıç qabları və ibtidai daşdan hazırlanmış gözəl gözəl bir meqalit xüsusiyyətlərinə malik yaşayış binalarına qədər zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir [3.5.7-8].

Füzuli ərazisində 1960-cı illərdən aparılan davamlı, uğurlu arxeoloji ekspedisiyalar gözdən uzaq olan bir rayonun adının təkcə Bakı şəhərində deyil, keçmiş sovet respublikalarında, hətta dünya arxeoloqlar arasında tanınmasına səbəb olmuşdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı rayon sakinlərinin öz tarixi keçmişlərinə marağı daha da artdı. Bütün bu amillər nəticəsində dövlətimiz tərəfindən 1981-ci ildə Füzuli rayonunda Tarix-diyarşünaslıq Muzeyinin yaradılmasına qərar verildi. 1 iyun 2006-cı il tarixində isə Bala Bəhmanlı kəndi sahnində Elçin Əsədovun şəxsi muzeyi əsasında muzeyin Bala Bəhmanlı filialı fərdləşdirildi. 1993-cü ildə rayonun işğalı zamanı əməkdaşların fədakarlığı nəticəsində muzey əsyalın ocl-alovun içindən xilas edilərək Bakı şəhərinə gətirilib "İstiqlal" muzeyində yerləşdirildi. Təacüzə maruz qalmış başqa muzeylər fəaliyyətlərini doudursalar

da, Füzuli rayon Tarix-diyarşünaslıq Muzeyi uzun müddət – 1993-2014-cü illərdə "İstiqlal" muzeyində fəaliyyət göstərdi. 2014-cü ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Horadiz şəhərində Füzuli Tarix-diyarşünaslıq Muzeyi yenini birbinənin inşası ilə əlaqədar muzey fondu paytaxtdan Horadizə köçürüldü. 2014-cü il 28 avqust tarixində rəhbərliyi Prezidentimiz İ.Əliyev tərəfindən muzeyin təntənəli açılışı hələlmişdir. Hazırda muzeyin fondunda 6 mindən çox əşya mühafizə olunur. Muzey ittissali kadrlarla fəaliyyəti davam etdirir və ekspozisiyasında düşmənlər əlinin xilas edilmiş etnoqrafik, numizmatik, arxeoloji və s. abidələrimiz nümayiş etdirilir.

Füzuli rayonunun arxeoloji abidələri ilə yanaşı, onun tarixi məmərliq abidələri-ölka əhəmiyyəti daşıyan Qarəqəbzər kəndində Karvansaray (XVII əsr), Aşağı Veyssalı kəndində Mirali türbəsi (XIV əsr), Şeyx Bəbi Yaqub türbəsi (XIII əsr), Əhmədilər (arğalı) türbəsi (XIII əsr) və yerli əhəmiyyətli çoxsaylı məscid, türbə, hamam, dayıram, körpü, kəhriz və sair də öyrənilir. Bu abidələr müxtəlif məmərliq tərəfindən inşa edilmişdir. Füzuli rayonunun tarixi məmərliq abidələri həm keçmişdə, həm də indinin özündə tarixçilərimiz, məmərliklərimiz tərəfindən öyrənilir.

Ermanı işğalçılar tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Füzuli rayonunun işğaldakı ərazilərində maddi-mədəni irsimizin çoxsaylı və dayırli abidələri erməni vandalizmi təhlükəsi ilə üz-üzədir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiqlənmiş sənədə əsasən Füzuli rayonu ərazisində 2 dünya əhəmiyyətli arxeoloji – Azık, Tağlar məğarəsi, ölkə əhəmiyyətli 14 arxeoloji abidə, ölkə üzrə 4 yerli əhəmiyyətli 43 tarixi, imtici, dini, məmərliq abidəsi var. Hal-həzərdə həmin abidələrdən yalnız dördü işğaldan azad edilmişdir. Göründüyü kimi, onlar qalxmızın çoxəsrlik tarixinin bütün mərhələlərini özündə əks etdirən dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəniyyət abidələridir.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycan qarşı hərbi təcavüzünün

başlanması ilə Qarəqəbzər hər bir guşəsində, eləcə də Füzuli rayonunda arxeoloji və tarixi məmərliq abidələrinin varlığı sual altına düşdü. Daşınmış abidələr sıyahısında həmin sərəvatin daşınması mümkün olmadığından qorunması da problemlərə natəcalandı. Rayonun erməni ordusunun nəzarəti altına keçdiyi 23 avqust 1993-cü ildən indiyə qədər abidələrimizin əqabı haqqında əz məlumat əldə edilmişdir. Azərbaycan Ermənistanın bu işğalçı və vandəli siyasətinə qarşı beynəlxalq təşkilatlar qarşısında təcavüzükərin cəzalandırılması məsələsini qaldırmış və bu, dövlətimizin təxirəsalınmış vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Ermənistanın törətdiyi cinayət 1954-cü ildə qəbul edilmiş Haaqə Konvensiyasına ziddir. Bu konvensiya hərbi münəqaşlar zamanı hər bir dövlətin özünü və rəqib tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dayıraların qorunmasını itirəclik dövlətlərin qarşısında vəzifə kimi qoyur. Ermənistanın yürütdüyü siyasət eyni zamanda YUNESKO-nun "Ümumdünya mədəni və təbi irsin qorunması haqqında" konvensiyasının da pozulmasıdır. Məhz işğaldakı ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması məsələsini YUNESKO-nun Silahlı münəqaşlar zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitə tərəfindən müzakirəsinə 2012-ci ildə Azərbaycan tərəfindən təşəbbüs göstərilib və 2012-ci ilin qararına əsasən Katiblik tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunmasına aid müvafiq sənədlərin hazırlanması tələb olunub.

Füzuli rayonunun işğaldakı ərazisinin bir hissəsi rəşadətli ordumuz tərəfindən iki dəfə azad edilib. Onlardan birincisi Ulu öndər Heydər Əliyevin komandanlığı altında Horadiz əməliyyatı zamanı 1994-cü il 4-5 yanvarda baş vermişdir. İkinci əməliyyat isə 2016-cı il Aprel döyüşləri zamanı reallaşmışdır. Hər iki döyüş zamanı ərazilərimizin

müəyyən qismi azğın düşməndən qurtuldu. Aprel döyüşləri zamanı həm Füzulinin bir hissəsi, həm də Cabrayıl rayonunun Cocuq Marcanlı və Lalətapə əzədlərinə qovuşdu. Horadiz əməliyyatı zamanı XIX əsrə aid Böyük Bəhmanlı kənd məscidi, XIII əsra aid Şeyx Bəbi Yaqub türbəsi, XIII əsra aid Əhmədilər (arğalı) türbəsi-düşmənlər sırlıyından üç tarixi məmərliq abidəsi və bir arxeoloji abidə əsl sahibinə qaytarıldı.

İşğal altındakı abidələrimizin yerli dövlətimiz tərəfindən, müamədə şəkildə beynəlxalq səviyyəli məclislərdə ön plana çəxirli. Həmin abidələrimizin çoxu erməni vandalizminə maruz qalıb. Bütün bunlarla yanaşı, gələcəkdə azad olunaclı geniş ərazidə arxeoloji və tarixi məmərliq abidələrinin uza cıxarılması üçün ekspedisiyaların təşkilı imkanı yarənib. Dövlətimiz tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki tarixi məmərliq abidələrimizin qorunması, konservasiyası və bərpasına böyük önəm verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2011-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sifarişli ilə Füzuli arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Şeyx Bəbi Yaqub türbəsinin bərpasına başlanılmışdır. Şeyx Bəbi Yaqub türbəsinə konservasiya və bərpə işləri başa çatdıqdan sonra uza cıxarılması uzaclı kompleks ziyarətçilərin istifadəsinə verilib. Abidənin bərpası Füzuli rayon ictimaiyyəti tərəfindən müsbət qarşılandı. Bu abidənin bərpası onu göstərirdi ki, Azərbaycan xalqı öz tarixi ərazilərini əzədliliklə ilə bərabər, həm də mədəniyyətinə sahib cıxaraq, tarixi məmərliq abidələrini bərpə etməyə qadirdir. Bəz inənə ki, azad olunaclı hər bir qarşı tərəfimizdə yeni-yeni arxeoloji və tarixi məmərliq abidələrimiz aşkar edilərək öyrəniləcək, onların konservasiyası və bərpə işləri aparılacaqdır. ♦

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Ə.F. Qarəqəbzər paleolit düşərgələri. Bakı CBS. 2017. 368 səhifə.
2. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı. İşıq. 1986. 186 səhifə.
3. Göyüşov R.B. "Azərbaycan keçmişinə səyahət. Bakı. "Azərbaycan", 1993. 83 səhifə.
4. İsmayılov Q.S. Quruçay və Kəndalçaçı vadisində qədim mədəniyyətin izləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1981. 51 səhifə.

Резюме

Автор доводит до сведения широкой общественности тот факт что судьба исторических памятников Азербайджана есть и будет приоритетом государственной политики нашей республики. Ключевые слова: археология, бассейны Гурчачи и Кəndalчаңчай, Физулинский историко-краеведческий музей, неолитный и бронзовый периоды.

Summary

The author communicates to the general public the fact that the fate of the historical monuments of Azerbaijan is and will be a priority of the state policy of our republic. Key words: archeology, Guruchachi and Kəndalchay basins, History-Ethnography Museum of Fuzuli, Neolithic and Bronze Age.